

ВИКОРИСТАННЯ ІГРОВИХ МЕТОДІВ ТА ПРИЙОМІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В МОЛОДШИХ КЛАСАХ СПЕЦІАЛЬНОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ ДЛЯ ДІТЕЙ ІЗ ТПМ

У статті показано доцільність використання ігрових методів та прийомів роботи під час вивчення розділу „Будова слова” на уроках української мови в молодших класах спеціальних загальноосвітніх шкіл для дітей із тяжкими порушеннями мовлення.

Ключові слова: молодші школярі, тяжкі порушення мовлення, будова слова, морфема, ігрові методи та прийоми.

В статті показана целесообразность использования игровых методов и приемов работы во время изучения раздела „Состав слова” на уроках украинского языка в младших классах специальных общеобразовательных школ для детей с тяжелыми нарушениями речи.

Ключевые слова: младшие школьники, тяжелые нарушения речи, состав слова, морфема, игровые методы и приемы.

Постановка проблеми. Для молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ) вивчення розділу „будова слова” має непересічно важливе значення оскільки він тісно пов’язаний із суміжними розділами про мову: насамперед із морфологією з її парадигматичною системою мови й граматичними категоріями та синтаксисом – синтагматичними відношеннями словоформ у словосполученнях і реченнях; з орфографією – правилами передачі на письмі слів та їх значущих частин; із фонологією, оскільки „життя” фонем виявляється в морфемах; із лексикою, бо лексичне значення членованих на морфеми слів у більшості своїй витікає зі значення складових морфем; зі стилістикою, що враховує варіативні форми слів, відбір і способи організації словоформ певного призначення в мові, коли зауважуються зміст, мета й ситуація спілкування. Розділ також тісно пов’язаний зі словотвором, адже одним із найпоширеніших способів словотворення в українській мові є морфологічний.

Нарешті, важливий і той факт, що морфемний склад слова надає значних можливостей для розвитку розумових здібностей учнів, зокрема для формування в них специфічних розумових умінь, без яких неможливе свідоме опанування слова як мовної одиниці (уміння абстрагувати семантичне значення кореня, префікса й суфікса від лексичного значення слова, уміння аналізувати слово, уміння порівнювати слова задля встановлення їх семантико-структурної спільності чи відмінності).

Для молодших школярів із ТПМ характерна швидка стомлюваність і втрата інтересу до заняття тому у процесі навчання української мови велике значення має зацікавленість учнів мовним матеріалом. Як домогтися того, щоб уроки мови проходили жваво? Насамперед – урізноманітнювати заняття, використовувати різноманітні види вправ (традиційні, інноваційні, ігрові тощо).

Аналіз основних досліджень і публікацій. Важливість знань із морфеміки у своїх дослідженнях обстоювали А. Бакалай, С. Львова, О. Соколов, О. Текучов. Так, А. Бакалай підкреслював важливе значення морфемного аналізу для розвитку лінгвістичного мислення учня; С. Львова зауважувала, що дві третини орфограм вимагають часткового аналізу складу слова чи словотворення, а морфемний аналіз може ставати більш осмисленим і мотивованим за врахування слова й морфем; О. Соколов відзначав, що кожне слово належить до певної частини мови, а морфемі кожної частини мови мають власну специфіку; О. Текучов наголошував, що знання морфемного складу слів гарантує орфографічно правильне письмо.

Результати досліджень у галузі дефектології, присвячених вивченню дітей із ТПМ, указують на те, що рівень розвитку їхнього мовлення значно нижчий, ніж у їхніх однолітків без патології (Р. Левіна, Є. Соботович, Л. Спірова, В. Тарасун, М. Шеремет, А. Ястребова та ін.); найсуттєвіші недоліки виявляються під час засвоєння та використання лексики й граматики рідної мови на практичному рівні (Р. Левіна, Є. Соботович, В. Тищенко, Л. Трофименко, О. Шахнарович та ін.); недостатньо повноцінно ці діти опановують систему морфем та набувають навичок словозміни й словотворення (В. Воробйова, Б. Гриншпун, О. Ревуцька, Н. Трауготт, М. Шеремет та ін.).

О. Ревуцька, В. Тищенко, Н. Чередніченко, М. Шевченко та ін. зазначають, що молодші школярі з ТПМ зазнають труднощів під час оволодіння програмовим матеріалом із рідної мови.

Поряд із несформованістю мовленнєвих умінь і навичок має місце своєрідність перебігу психічних пізнавальних процесів, зокрема виявляються певні особливості мисленнєвої діяльності: недорозвиток операцій аналізу, синтезу, узагальнення, класифікації (Ю. Гаркуша, С. Ляпідевський, О. Мاستюкова, Є. Соботович, О. Усанова та ін.).

Виклад основного матеріалу. Початковий курс української мови в загальноосвітній школі для дітей із ТПМ є одним з основних навчальних предметів, провідна мета якого – забезпечення вільного володіння українською мовою як засобом спілкування та пізнання, а також успішна самореалізація особистості.

У програмах з української мови для початкових класів вивчення граматики посідає чільне місце, оскільки саме в цих класах учні ознайомлюються зі структурою рідної мови та виробляють навички її практичного вживання. Опрацьований на цих уроках мовний матеріал є базовим для свідомого становлення мовленнєвих умінь і навичок у середніх класах, зокрема це стосується й опанування відомостей про будову слова та роль у ньому морфем.

Результативність реалізації навчальної мети – свідомість, міцність і

глибина знань учнів з української мови, перебуває у прямій залежності від активної зацікавленості предметом, бажання знати його. Підвищення пізнавального інтересу до українського слова.

Результати нашого дослідження показали, що рівень засвоєння знань та сформованості умінь у молодших школярів із ТПМ з розділу „Будова слова” являється недостатнім. Молодші школярі зазнають труднощів під час добору споріднених слів. Вони недостатньо володіють різноманітним прийомів і способів такого добору, суфіксальний спосіб творення нових слів використовують зрідка. Саме у цьому, на думку Р. Левіної, виявляється феномен „обмеженої варіативності слова”, що є типовим для дітей із цією патологією. У школярів із ТПМ недостатньо сформовано вміння виділяти та диференціювати спільнокореневі слова і синоніми, а саме, не розуміють сутнісну різницю спільнокореневих слів, з одного боку, і синонімів, слів одного лексико-семантичного поля, - з іншої. Відбувається це тому, що у визначеннях синонімів і спільнокореневих слів загальною ознакою є значеннєва близькість слів. Однак у родинних словах ця близькість визначається наявністю однієї - і тієї ж значимої частини слова (кореня), а в синонімах значеннєва подібність передається різними кореневими морфемами.

Молодші школярі з ТПМ недостатньо володіють способами визначення в словах афіксів, навичками виділення суфікса і префікса, тобто не можуть знайти інші слова з цим суфіксом або префіксом, дібрати слова з тим самим коренем, або з іншими суфіксами чи префіксами, або без них. Це пояснюється тим, що в учнів даної категорії відсутні уявлення про морфологічний склад слів, що проявляється в невмінні розрізнити й виділяти значущі частини слів, свідчить про недорозвинення морфологічних систем і пов'язано з несформованістю морфологічного аналізу, із неповноцінністю фонематичного аналізу, невмінням школярів орієнтуватися в структурі слів. А це в свою чергу гальмує процес засвоєння похідної лексики української мови.

Зацікавлення молодших школярів із ТПМ українською мовою як предметом навчання можна передусім шляхом уникнення одноманітності в роботі над словом. Варіювання форм, методів і прийомів навчання є тими чинниками, які підвищують пізнавальний інтерес і стимулюють самостійне мислення учнів. У зв'язку з цим актуальності набуває використання у навчальному процесі цікавих завдань та ігрових форм роботи над словом. „Цікаві матеріали з мови – це дидактичні матеріали, що сприяють цікавості навчання”, а „цікавість навчання – це фактор підвищення інтересу до занять з мови” [1].

У процесі добору таких матеріалів потрібно враховувати всі загальнодидактичні й методичні принципи навчання, зокрема науковість і доступність знань. Для цікавих завдань і лінгвістичних ігор необхідно добирати науково обґрунтовані мовні факти, які відповідають рівню підготовленості молодших школярів із ТПМ та захоплюють їх. Цікаві завдання і мовні ігри повинні бути спрямовані на засвоєння й осмислення знань з розділу „Будова слова” у жвавій, приємній атмосфері. Робота над ними повинна викликати інтерес, а опора на емоційність сприяти кращому засвоєнню і запам'ятання відомостей з даного розділу.

Використання цікавих, ігрових мовних матеріалів під час вивчення молодшими школярами з ТПМ розділу „Будова слова” винятково важливе для розвитку в учнів розумових дій і операцій з мовними одиницями, які забезпечують послідовність механізму оволодіння морфемами (А. Захарова, М. Попова, Д. Ельконін, В. Орфінська, О. Шахнарович, Є. Соботович та ін.). Значна роль відводиться таким розумовим операціям: орієнтування на звукову форму слова; порівняння слів за звучанням та значенням; морфологічний аналіз; присвоєння морфемі певного значення; утворення за аналогією; перенос; генералізація (узагальнення).

Ігрові завдання здебільшого є пошуковими. Вони ставлять учнів перед необхідністю самотужки знаходити шляхи розв’язання, а отже, розпізнавати, виділяти, аналізувати мовні факти, зіставляти їх і формулювати висновки. А це розвиває творчі можливості школярів, їхню увагу, самостійність та ініціативність. Робота з цікавої морфеміки створює позитивну мотивацію учнів, пробуджує бажання знати, стимулює прилучення до праці над словниками.

Цікаві завдання та ігрові прийоми роботи над будовою слова використовуються на уроці й у позакласних заходах. Вони особливо ефективні під час підготовки учнів із ТПМ до сприймання нового матеріалу та наприкінці уроку. Перед вивченням певної теми з розділу „Будова слова” цікаві завдання застосовуються з метою збудити інтерес школярів, повернути увагу до неї. Вони є своєрідною розумовою розминкою. Наприкінці уроку, коли знижується продуктивність праці, цікаві завдання, зокрема лінгвістичні ігри, знімають напруження, і молодші школярі з ТПМ активно виконують вправи з теми в ігровій формі.

Продемонструємо на прикладі декілька ігрових вправ під час вивчення учнями 4-го класу тем „Корінь”, „Префікс” і „Суфікс”.

1. Відгадай слова за поданою характеристикою.

➤ Слово відповідає на питання *що?*

Спільнокореневе з ним – вишневий.

➤ Слово відповідає на питання – *який?*

Спільнокореневе з ним – червона.

➤ Слово відповідає на питання *що зробив?*

Спільнокореневе з ним – ніс.

2. „Сходинки споріднених слів”. До кожного слова добери і запиши споріднені слова так, щоб кожне нове слово було більшим від попереднього на один суфікс. Поясни значення кожного утвореного слова.

Зразок: верх, верховий, верховина, верховинець.

Слова: ліс, учити, зерно.

3. „Хто кмітливіший?” Перед тобою слова з однаковим коренем „рад”. Згрупуй їх у два рядки за змістом. Поясни значення слів кожного рядка.

Рада, радісний, радість, порадник, розрадити, радий, радіти, безпорадний, порада, порадувати, зраділий.

4. „Хто більше?” Склади слово за допомогою префіксів та коренів.

Префікси: при-, за-, по-, від-, ви-, під-.

Корені: літ-, віт-, діл-, хід-, їзд-, пис-.

5. „Хто швидше?”. Випиши зайве слово з кожного рядка. Поясни.

- Сова, совеня, совок, совиний.
- Гірський, гірка, гори, горе.
- Вода, водій, водичка, підводний.
- Син, синок, синій, синівський.
- Білка, білочка, білизна, білченя.

Усі наведені форми роботи приваблюють школярів своєрідністю завдань і можуть бути засобом прилучення їх до активної праці над „буденними” питаннями шкільного курсу української мови.

Своєрідними мовними загадками є шаради, логогрифи, метаграми, криптограми. Їх учні можуть не тільки відгадувати, а й складати, що зміцнює увагу до слова, позитивно позначається на знаннях, допитливості, загальному розвитку молодших школярів із ТПМ.

Шарада – це мовна загадка, побудована на поділі загадуваного слова на частини, що являють собою мовні одиниці, які слід відгадати. Особливо вона ефективна у процесі роботи над фонетикою, морфемікою і словотвором. Щоб скласти шараду, треба виділити частини (звуки, букви, склади, морфемі, словотворчі елементи) і зашифрувати їх. Наприклад (для учнів 4-го класу).

1. У слові *розсудливий* виділяється і шифрується чотири морфемі: 1) корінь дієслова *осудити*; 2) префікс іменника *розбрат*; 3) прикметниковий суфікс в іменнику *проникливість*; 4) закінчення прикметника твердої групи чоловічого роду у називному відмінку однини; ціле – прикметник із значенням *здатний, мислити, розумний*.

2. „Склади слово”.

- Префікс слова „поїзд”, корінь слова „садівник”, суфікс і закінчення слова „поїздка”.
- Префікс слова „проїзд”, корінь слова „лісник”, суфікс слова „каток”.
- Префікс слова „прибув”, корінь слова „кордони”, суфікс слова „керівник”.
- Корінь неважко в „путівці” знайти,
Префікс побачиш у „сутінках” ти,
Знайдеши у „збірнику” суфікс умить.
Разом – навколо планети летить.

Логогриф – вид мовної загадки, в якій задумане слово відгадується шляхом перестановки, додавання або вилучення з нього звуків, букв чи складів. У завданні наводиться значення даного й очікуваного слів та зміни, які слід для цього провести. Наприклад: віднявши перший звук, перетворити заплетене волосся на комаху (*коса – оса*); додавши до кінця слова звук, перетворити розповідний жанр народної творчості на його оповідача (*казка – казкар*); переставивши склади, зробити з розпорядження державну скарбницю (*наказ – казна*) і т.д.

Метаграма – це загадка, у якій слово зашифровується через заміну в ньому одного звука чи букви іншим. При цьому наводяться значення першого і другого слів. Наприклад:

Він узимку в хуртовину Коли ж звук один змінити,
Виростає біля тину. Можна влітку в нім пожити.
(*замет – намет*)

Використання логогрифів і метаграм привертає увагу молодших школярів

із ТПМ до звукового складу слів, вимови й написання їх, сприяє диференціації понять *звук* і *буква*. Створення і розгадування криптограм також важливе з погляду прилучення учнів до роботи над словом, що спонукає заглиблюватися в лексичне значення і фонетичну будову слова, мобілізує увагу. Доцільність використання логогрифів і метаграм обумовлюється тим, що морфеми формуються на основі фонем і морфологічні системи являють собою надбудову над фонетичною, тому при засвоєнні морфологічних мовних систем великого значення набуває питання про операції дитини зі звуковою структурою слова. Значна роль тут належить фонематичному слуху і фонематичному аналізу. Стан сформованості фонематичних процесів забезпечує не тільки розрізнення звуків, але і розпізнавання морфем, слів та їх форм.

У процесі використання цікавих мовних матеріалів і лінгвістичних ігор у центрі уваги має бути збагачення й активізація в учнів із ТПМ словникового запасу. Адже, активна мовленнєва діяльність можлива лише за умов наявності відповідного запасу слів і вміння за правилами логіки і граматики оперувати ними, компонуючи висловлювання. Ефективними видами лінгвістичних ігор, що сприяють розширенню, уточненню й активізації лексичного запасу молодших школярів із ТПМ є чайнворди і кросворди. Вони важливі ще й тим, що уможлиблюють реалізацію особистісного підходу, індивідуалізації роботи.

Розгадування та складання чайнвордів та кросвордів – це активна самостійна робота над словом, пошуки якого потребують кмітливості, інтелектуального напруження, а відгадування дає задоволення від успіху. Це своєрідне тренування мислення і пам'яті. Наприклад для учнів 4-го класу під час вивчення теми „Префікс” можна запропонувати для розгадування наступний кросворд.

➤ Допиши по півслова. Визнач префікси й поясни їх правопис та значення, якого вони надають словам.

1. Розріз. 2. Надмірне багатство. 3. Невеличка молода гілочка рослини.
4. Дружня розмова. 5. Відчай, розпука. 6. Крапля роси. 7. Величина.

			т	и	н
			к	і	ш
			т	о	к
			і	д	а
			п	а	ч
			и	н	а
			м	і	р

З метою активізації словникового запасу та розвитку зв'язного мовлення школярів доцільно також практикувати завдання на складання розповідей, описів чи роздумів, пов'язаних з темою чайнвордів і кросвордів або окремими словами в них.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що використання цікавих завдань й ігрових форм роботи під час вивчення молодшими школярами з ТПМ розділу „Будова слова” викликає інтерес і допомагає,

полегшує й прискорює процес запам'ятовування та засвоєння матеріалу. Запроваджуючи цікаві завдання й ігрові форми роботи, ми намагалися навчити молодших школярів із ТПМ бачити головне, систематизувати отримані знання. У кожному разі цікаві мовні матеріали передбачали досягнення дидактичної мети – розширення і зміцнення мовних знань, збагачення словникового запасу школярів. За допомогою використання цікавих завдань ми вирішували завдання звукового аналізу й синтезу, ознайомлювали дітей із суфіксами та префіксами для розвитку навичок словотворення й удосконалення їхнього мовлення.

Список використаних джерел

1. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. – Москва, 1968. – С.61, 62.
2. Ревуцька О.В. Словотворча робота як засіб збагачення лексичного запасу молодших школярів із тяжкими вадами мовлення (ТВМ): Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00. 03 / К.: 2003. – 21 с.
3. Соботович Е.Ф. Психолінгвістическая структура речевой деятельности и механизмы ее формирования. – К.: ИСМО, 1997. – 180 с.
4. Ушинський К. Вибрані педагогічні твори. – К., 1949. – С. 176.
5. Шевченко М.В. Формування знань та умінь з рідної мови у молодших школярів із ЗНМ: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13. 00.03/- К.: 1996. – 24 с.

The article shows the feasibility of using gaming techniques and methods of work while studying the „Structure words” in Ukrainian language lessons in junior high special schools for children with severe speech disorders.

Keywords: junior school children, serious speech defects, word-building, morpheme, playing methods and techniques.

Отримано 6. 11.2012

УДК 376.36

Н.В. Ільїна

ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ МЕТОДИКИ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗНОГО МОВЛЕННЯ У КОРЕКЦІЙНО-ЛОГОПЕДИЧНИЙ ПРОЦЕС

У статті описується досвід впровадження в корекційно-логопедичний процес експериментальної методики формування образного мовлення у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення.

Ключові слова: образне мовлення, загальне недорозвинення мовлення, діти старшого дошкільного віку.